

Několik poznámek k fenomenologii a normativě situace závislosti

Some Remarks on the Phenomenology of Addiction

*Ondřej Beran**

Filosofický ústav
Akademie věd České Republiky
Jilská 1, 110 00 Praha 1
ondrej.beran@flu.cas.cz

Abstrakt/Abstract

Článek se zabývá různými možnými úhly pohledu na problém závislosti, nakolik je relevantní pro filosofii. Nejprve diskutuje vztah mezi závislostí a akrazií; poté navrhuje další směry analýzy závislosti jakožto komplexního problému východiska aktérova postoje k možnostem vlastní existence a pravidlům her a kontextů, v nichž se pohybuje.

The paper deals with various possible points of view on the problem of addiction, as far as it is a relevant philosophical topic. It discusses first the relationship between addiction and akrasia; then it suggests other directions for the analysis of addiction as a complex problem of the agent's standpoint and stance to the possibilities of her/his own existence and to the rules of the games and contexts within which she/he acts.

1. Předmětem zájmu tohoto textu jsou možnosti filosofické analýzy fenoménu závislosti. „Závislost“ na první pohled znamená řadu různých věcí. Zaprvé sám fakt nadměrné konzumace nějaké „drogy“, s nímž se pak běžně pojí různé zdravotní obtíže, sociální omezení (rozpadající se rodiny a mezilidské vztahy, neschopnost se „společensky bavit“ jinak než pod vlivem), obtíže finanční i osobní (neschopnost zabavit se něčím jiným či soustředit se soustavně na něco jiného než pítí nebo něco, co s pítím souvisí; ale také problémy se sebeúctou). A tak dále. Se závislostí souvisí také řada dalších specifik charakterizujících strukturu každodenního života závislého. Předmětem zájmu tohoto textu je tak také tento rozšiřující kontext závislosti, filosoficky relativně málo „ohmataný“; nejprve se ale dotkneme možností filosofické analýzy závislosti samé.

2. Pro filosofii i „zdravý rozum“ je jedním z nejsamozřejmějších vysvětlujících klíčů závislosti pojem slabosti vůle či *akrasie*, u něhož je dobré začít. Tradice diskuse o akrasii sahá až k Platónovi a Aristotelovi. Tam se akrazií rozuměl takový aktérův postoj, rozpoložení či situace, kdy si je vědom toho, co je pro něho dobré, resp. která z možností, které před ním leží, je lepší, a která horší, a přesto si to dobré či to nejlepší

* Tento text vznikl za podpory grantu GAČR č. P401/10/0146.

nevybere. Člověk závislý na alkoholu pravděpodobně v nějakém smyslu ví, že je pro něj lepší nepít či pít podstatně méně, než pije; a přesto se při plném vědomí přikloní ke svému pití. To jest, úmyslně a při plném vědomí si vybere horší z nabízených možností. Platónův mluvčí Sókratés spatřoval v něčem takovém nemožnost, paradox.¹ Pro Aristotela v tom naproti tomu zásadní paradox není: jak všichni ze svého života víme, lze jednat proti svému vlastnímu rozumovému úsudku, typicky na podnět nějaké emoce.² Platón sám (v *Ústavě*) možnost žádostmi či emocemi motivovaného jednání proti svému rozumovému úsudku připouští, ovšem právě jako případ zásadního *rozporu* v duši jednajících.³ Pokud je ovšem akratické jednání jednáním proti vlastnímu dobrému úsudku, nelze je zřejmě považovat za v plném smyslu slova dobrovolné či svobodné.⁴

3. Ve 20. století se diskuse o akrasii významně posunula. Např. Davidson ve své analýze akrasie upřesňuje pojem a vztahuje jej na všechny případy úmyslného (*intentional*) jednání, které nenaplnuje závěr nějakého hodnotícího soudu, kdy nenaplněná alternativa byla chápána jako lepší a zároveň možná.⁵ Toto zobecnění umožňuje uchopit nejen rozhodování se mezi směry jednání, ale také mezi předměty žádosti apod. Přelomový význam mají práce Amelie Rortyové, analyzující různé formy akrasie v *časovém* rozměru aktérova uvažování a studující „zlomy“ v jednání.⁶ Tyto a další práce umožnily problém akrasie odintelektualizovat a analyzovat jej spíše jako selhání vyplývající ze slabosti vůle, než jako chybu v úsudku. Chtěl bych nicméně podržet v patrnosti *antický* koncept akrasie, už proto, že moderní posun v debatě o akrasii není vlastním předmětem této stati. Vztah fenoménů závislosti k myšlení a rozumění je totiž v mnohém ilustrativní; nikoli nejméně tím, že význačný pojem rozumění je jako nástroj výkladu zajímavým způsobem zavádějící.

4. Závislý člověk představuje jistý příklad akratické situace. Předpokládejme, že ví, co by pro něho bylo dobré, ale z nějakých důvodů se rozhodne, ba soustavně se rozhoduje pro něco jiného. Akrasie jakožto praktické nenaplnění provedeného úsudku je chybou, které se aktér dopouští v některém bodě soudu, který provádí, soudu o tom, co je pro něho dobré. Pro Platóna je podlehnutí své slabosti zvláštním druhem intelektuálního selhání: „Podléhat sám sobě není nic jiného než nevědomost, a být silnější sebe sama nic jiného než moudrost.“⁷ „Nevědomost“ (*amathia*) tu znamená – navzdory tomu, co by se mohlo na první pohled zdát – ve skutečnosti nevědět, nerozumět tomu, co je pro člověka dobré. Kdyby tomu totiž závislý opravdu rozuměl, věděl to, nemohl by své slabosti podlehnout.

¹ Platón (1994, s. 70).

² Aristotelés (2009, VII, zvl. 3, 8).

³ Platón (1993, s. 206n).

⁴ Viz k tomu blíže Kahn (1996, s. 253nn).

⁵ Davidson (2006, s. 72n).

⁶ Viz např. Rorty (1980).

⁷ Platón (1994, s. 70).

5. Tento pojem rozumění, vyplývající z platónského konceptu vědění, je velmi silný a zdá se protirečit našim běžným představám o rozumění. Platónská představa o akrasii nás nutí vysvětlit, jak je možné dělat něco, o čem přitom vím, že to není v tom či onom smyslu dobré/správné, ať už pragmaticky, či třeba morálně; anebo musíme interpretovat situaci tak, abychom mohli ukázat, že to dotyčný ve skutečnosti nevěděl. Má-li být takový nástroj pro nějakou konkrétní otázku – např. závislost – užitečný, je třeba jeho stavební prvky (jednotlivé pojmy) v daném kontextu lépe vyjasnit. Problematický je tu právě pojem rozumění.

6. Platónské „rozumění“ je specificky zatížený koncept. Pravým poznáním je to, co člověk poznává světlem rozumu, víceméně nezávisle na smyslové zkušenosti. Zároveň mezi takovým poznáním a jednáním, tedy praxí, není podstatný rozestup – vědět, co je dobré, znamená udělat to. Pokud závislý neudělá to, co je pro něho dobré, je to proto, že ve skutečnosti nerozuměl, co je pro něho dobré. Takovéto chápání rozumění přitom není jen antikvární filosofickou kuriozitou. Také u Patočky se můžeme setkat s pojetím rozumění jako něčeho, co ve své pravé podstatě je a má být uskutečněno jednáním.⁸

7. Proti „teoretickému“ platónskému konceptu rozumění lze postavit i jiný, podstatně praktičtější, s nímž přišel Heidegger. Pro Heideggera je „rozumění“ jedním ze tří základních strukturních rysů lidského způsobu bytí. Lidská bytost („pobyt“) existuje tak, že v okolním světě, v němž se orientuje, rozpoznává rozmanité možnosti, z nichž si aktivně vybírá („rozvrhuje se“ do nich). Ovšem, toto rozumění je spíše empirické než intuitivní. Rozumějící lidská bytost – „vržený rozvrh“ – rozumí světu kolem sebe jako systému specifických možností, které se před ní rozevírají. Z těchto možností – před každým člověkem stojí poněkud jiné – si vybírá, a některé z nich prakticky uskuteční.⁹ Rozumění představuje praktické rozkrytí takového celku možností; rozumět jim by ovšem mělo znamenat: rozumět jim právě jakožto možnostem, z nichž některé zůstávají neuskutečněné. Rozumění odkrývá, co prakticky *mohu*; zda se do některé z těchto možností v praxi „rozvrhnu“, je nezávislé na tom, zda některou nahlížím jako něco, co udělat *mám*, nebo zda podle tohoto náhledu jedním.

8. Počínání závislého není na půdě heideggerovského konceptu rozumění žádným zvláštním paradoxem. Závislý jedná podle své závislosti právě proto, že si tak počínat může; samo jeho jednání prakticky dosvědčuje možnost takového rozumění-rozvrhu. Rozumět ovšem znamená orientovat se i v síti souvislostí a účelů napojených na bezprostřední možnosti. I když z dlouhodobého hlediska vedou závislého jeho volby do postavení, v němž budou jeho možnosti drasticky omezené, nebo do postavení zcela bezvýhodného, neznamená to ovšem ještě, že by své bezprostřední situaci a nabízeným

⁸ Na celý Patočkův koncept „péče o duši“ (vycházející ovšem v řadě bodů právě z Platóna) se vlastně dá nahlížet jako na vyjádření přesvědčení, že porozumění tomu, co je dobré, správné – přičemž pouze „duše je to, pro co má smysl dobro a zlo“ – je ve své nejvlastnější podobě *uskutečňováním* tohoto poznání ve vlastním životě a v životě obce (život „je formován stylem tohoto [mravního] náhledu“ jako „duše, jež žije v péči o své bytí“). Viz k tomu zvláště Patočkovy statě „Evropa a doba poevropská“ a „Platón a Evropa“, in Patočka (1999).

⁹ Heidegger (2002, zvl. §§ 31n).

možnostem nerozuměl. V heideggerovském smyslu není ne-rozumějící lidské bytí vůbec možné; v každém případě kdyby uskutečňování takového rozvrhu, jehož vzdálenější důsledky uvedou nebo mohou uvést jednajícího do situace nepřijemné, nesvobodné či vůbec jakkoli se neslučující s jeho nejlepšími zájmy, mohli bychom za nerozumějícího/nerozumného prohlásit téměř každého člověka. Škála forem takového nerozumění pak představuje spojité kontinuum. Teprve když už se jednající nerozhoduje mezi možnostmi, jimž rozumí jakožto možnostem, a bez ohledu na širší souvislosti svého jednání koná slepě, z pudu či nutnosti, lze jeho jednání analyzovat jako vymykající se lidskému způsobu bytí. Protože ale k tomuto bodu vede neostrý přechod, není snadné určit, kdy už jej jednající dosáhl. Takové instinktivní počínání lze u závislého pozorovat, ale ne nutně, a také ne nutně jen u něho.

9. Pokud jde o otázku rozumění tomu, co dělat *mám* (protože je to dobré, nebo lepší než něco jiného), heideggerovská fenomenologická antropologie jednoduchou odpověď nenabízí. V každém případě mohu udělat A jakožto něco, čemu rozumím jako něčemu, co udělat *mohu*, nezávisle na tom, že mám udělat B, i když rozumím B jakožto tomu, co udělat mám a co je dobré (lepší než A). Kdyby se ve své podstatě jednalo o chybu v úsudku, jak naznačuje Platón, nemělo by smysl hovořit o slabosti *vůle*. Závislý člověk dokládající možnost skutečně se rozhodnout pro *mohu* odlišné od *měl bych* možná vykazuje slabost úsudku. Ale taková „slabost úsudku“ je příliš slabým popisným nástrojem; podobným způsobem se rozhoduje mnoho lidí, aniž by to nutně znamenalo, že podléhají slabosti vůle či trpí neschopností rozeznat, co je lepší, a udělat to. Mohou např. vědět, že by nějak jednat „měli“, a přitom to aktuálně nepovažovat za nutné, nepocítovat potřebu.

10. Co v Heideggerově konceptu znamená rozumět *možnosti* (rozumět tomu, že něco mohu, jakožto něčemu, co mohu)? Heideggerovské rozumění je rovnou sebe-rozvrhem, výběrem některé možnosti, jejím uskutečněním. Porozumět možnosti jako možnosti, jak to běžně chápeme, ale přece neznamená zvolit si, co udělám, a udělat to. Takovou nahlédnutou možnost je přinejmenším možno vyjádřit prostřednictvím teoretické „výpovědi“. ¹⁰ „Kde“ se pak ale nachází neuskutečněná možnost; jakou je třeba v případě závislosti možnost odolat svému pokušení a překonat slabost své vůle? Dosvědčují-li se podle Heideggera možnosti uskutečněným rozvrhem, pak se zdá, že u něho není pro nic takového jako neuskutečněné možnosti, zvláště možnosti soustavně neuskutečňované, místo: možnost, kterou jsem neuskutečnil, se zřejmě vůbec mému porozumění situaci nenabízela a *v tomto smyslu* by byla možností, kterou jsem ani neměl. Heidegger tu ovšem nepřichází s determinismem ve věci svobodné vůle; nejde o metafyziku možnosti, pojmy „možnosti“ a „rozumění možnosti“ jsou mu spíše interpretačními nástroji, jejichž pomocí *vysvětluje* akterovo probíhající jednání a jeho konkrétní podobu – totiž jako jistou funkci jeho aktuálních (prakticky chápaných) možností. Toto vysvětlení přitom neznamená o mnoho víc, než že před člověkem, který předmětu své závislosti odolá, a před tím, který mu neodolá, se otevírá poněkud odlišná škála aktuálně srozumitelných a dostupných „možností“ (totéž platí o jednom a tomtéž

¹⁰ Heidegger (2002, § 33).

člověku ve dvou odlišných časech či situacích). Je dobře si uvědomit, že v tomto smyslu ke struktuře „možností“ a „nemožností“ přispívá i škála aktérových momentálních motivací a zájmů („dobré vůle“). A v tomto specifickém smyslu můžeme popsat závislost jako příklad situace „měl bych, ale nemohu“ (*ought but can't*).

11. „Vědět, co je správné, je jedna věc, a přizpůsobit tomu svou vůli, je věc druhá“, říká Hume.¹¹ Rozporem mezi čím je vlastně nesoulad mezi *měl bych* a *nemohu*? Jde o dva protiřečící si soudy? Ono *nemohu* člověka se slabou vůlí vyplývá spíše ze slabosti a nutkání. Chtění není samo o sobě soudem – hodnotící soud je zobecnitelný (*universalisable*), tj. lze jej smysluplně formulovat jako platný pro všechny; což zajisté neznamená, že musí být v této podobě pravdivý. Chtění ale v tomto smyslu zobecnitelné není.¹² Touha napít se – i když rozumím tomu, že bych to dělat neměl – a to, že se napít *mohu*, což mé jednání v posledku dosvědčuje, neznamená, že vyslovuji nějaký soud, jehož bych si byl vědom jako konfliktního s tím, o čem vím, že bych to neměl dělat. Není také jasné, jak by bylo možné něco takového zobecnit. *Ought* není deskriptivní, nýbrž *preskriptivní*. To znamená, že nevyjadřuje nutnost, z níž by možnost logicky vyplývala; nýbrž spíše jistý závazek či pravidlo (předpis), a to samozřejmě neuposlechnout lze,¹³ ba dokonce se člověk může ocitnout v situaci, kdy prakticky ani dost dobře nemůže jednat tak, jak přitom podle takového závazku jednat má. Tak i pokud je si závislý člověk vědom určitého pravidla a rozumí mu, a přitom je porušuje, toto chtění, nutkání, nebo nezdůvodněné jednání nemusí představovat porušení ve smyslu rozporu. Výslovně popřít vlastní soud a nejednat v souladu s tím, co předepisuje, jsou dvě různé věci; pouze tu první lze analyzovat jako spor. Zaměřovat je, resp. interpretovat všechny případy slabé vůle jako konflikt (hodnotících, preskriptivních) soudů, je protiintuitivní.¹⁴ Popřít, tj. vyslovit protichůdný soud by předpokládalo vědět, co znamená soud původní; závislý člověk – a nejen on – ale může podle něčí rady či obecně platného pravidla nejednat, aniž by mu přitom musel rozumět jako problému. Ve skutečnosti mu takový postoj a akt často umožňuje a usnadňuje právě jeho nerozumění.

(12. Závislost tak může být provázena velmi rozmanitými podobami rozumění vlastní situaci či sebe-reflexe. Je možné, že slabou vůlí poznamenaný závislý rozumí tomu, co by měl dělat, ale právě tak rozumí tomu, že to může neudělat, což v praxi dokazuje. Může také rozumět vztahu mezi pravidlem, které porušuje, a možností je porušovat, jako určitému rozporu; anebo v tom žádný rozpor vidět nemusí.)

13. Zdánlivý paradox spočívající v tom, že závislý člověk rozumí tomu, co je pro něho správné, a přesto to nedělá, náš přirozený jazyk – způsob, jakým o věcech běžně mluvíme a přemýšlíme – připouští. Rozestup mezi rozuměním a jednáním je evidentně možný. Pro lidský způsob bytí – a rozumění a vztahování se ke svému okolí – je typické zvažování různých možností, které se před aktérem otevírají. Pouze *některé* z těchto

¹¹ Hume (2000, III.I.I.).

¹² Hare (1963, kap. 5).

¹³ Ibid.

¹⁴ Holton (1999, s. 241).

možností přítom aktér naplňuje, tj. aktivně je volí, rozvrhuje se do nich. Klíčem k volbě není nutně správnost nebo prospěšnost; řada voleb se toho ostatně přímo netýká. Mohu uvažovat o tom, co bych mohl udělat pro zlepšení své životní situace – změnit zaměstnání, přestavět své bydlení, atd. – a navzdory tomu, že tyto změny jsou možné a dokonce by pro mě byly příznivé, přesto k řadě z nich nepřikročím. Důvodem nemusí být hned slabost vůle, tj. má volba na mne nemusí vrhat nepříznivé světlo; tyto kroky, jakkoli třeba žádoucí, nejsou nutné, nebo nejsou nutné bezprostředně, ihned. Možné neznamená nutné; a také nutné neznamená vždy možné, zvláště jde-li o nutnost ve smyslu preskriptivním (něčeho, co bych udělat *měl*).

14. Tak často také člověk, který sám sobě škodí tím, že příliš mnoho pije, kouří, nebo požívá drogy, si může být vědom toho, že by udělal lépe, kdyby přestal, ale přesto to neudělat. Tento svůj postoj si může racionalizovat s tím, že ani to, aby zanechal svého zlovyku, není nutné *bezprostředně* – jedna další cigareta, půllitr piva, nebo joint ho nejen nezabije, ale ani mu výrazně nepřítiží. Navíc, do jaké míry je to výmluva, a do jaké míry může mít pravdu, nelze vždy jednoznačně rozhodnout. Lékařská a psychologická specifika té které závislosti se značně různí případ od případu i etapu od etapy. Pouze pokud bychom analyzovali tento typ závislostního uvažování a jednání jako případ „šikmé plochy“ (*slippery slope*) silného druhu, tj. že jedno každé uklouznutí je nezvratným krokem směrem dolů, mohli bychom říci, že aktér svým jednáním vědomě popírá svůj vlastní soud, že předmět jeho závislosti a jeho závislost na něm mu škodí. To se však jednoduše říci nedá.

15. Podobným způsobem se chováme i v případě řady jiných ritualizovaných či mechanických činností. Vztah k nim také může nabýt podoby závislosti, i když běžně jako o závislostech uvažujeme pouze o vztazích fyzicky patologických s přímočarými klinickými důsledky.¹⁵ Nutkavou a nezvladatelnou (ve smyslu neschopnosti přestat či jakkoli ji kontrolovat) potřebou může být ale také sběratelství, které může dotyčného zruinovat finančně a sociálně stejně efektivně jako závislost drogová. Podobně funguje i popkulturní eskapismus, potřeba opakovaně a soustavně unikat do útěšných fikčních světů – s potížemi se zpětnou adaptací na „skutečný svět“ a fungování v něm zápolí třeba příznivci knižně-filmové série o Harrym Potterovi¹⁶ nebo virtuálního farmaření na Facebooku. Jakkoli tyto příklady působí spíše komicky v porovnání s problémy s drogami či alkoholem, nelze přehlížet, že v širším smyslu se jedná o podněty a vztahy obdobného druhu jako ty, které pozorujeme i v případech závislosti klinické. I když se mé poznámky budou nadále vztahovat převážně k závislosti v užším smyslu, nelze zapomínat na to, že návykový typ chování a vztahu k okolnímu světu není něčím specificky spjatým pouze s návykovými *látkami* jako svým předmětem, nýbrž je za určitých podmínek lidem vlastní jako jistá jejich bytostná možnost.

16. Mimochodem, akrasii a slabost vůle v běžném smyslu slova nelze zaměňovat. U akrasie jde o hodnotový soud o tom, co je dobré, správné či v nějakém jiném smyslu

¹⁵ K rozdílu mezi závislostí v silném smyslu slova a návykem viz Nešpor (2000, část I.).

¹⁶ Rudski et al. (2009).

žádoucí, který ovšem není „konzumován“, tj. aktér nejedná v souladu s ním. Za tímto typem jednání ovšem nemusí stát slabost vůle v běžném smyslu slova. Richard Holton naznačuje možnost jiné akratické situace: utrpí-li např. někdo nějaké příkoří, může se za ně chtít pomstít, třeba násilným činem na pachateli onoho příkoří. Ač rozumově ví, že to není správné, ba ani legální, udělá to. Nečinnost, resp. ponechání řešení celé věci např. na úřadech, je zde nejen správná, ale také technicky jednodušší, méně riskantní a pohodlnější. Kdo se tu přece jen odhodlá k nesprávnému jednání, předvádí naopak ukázkou spíše silné vůle, která ho pohání a pomáhá mu zdolat nesnáze.¹⁷ Pokud se zde jedná o určitou slabost, je to spíše slabost sebeovládání, což by byl obecnější pojem slabost vůle zahrnující. Akrasie ve smyslu *vědomého nenaplnění rozumového hodnotícího soudu* je tedy na jedné straně nástrojem příliš úzkým, a na straně druhé může být naopak pojmem příliš širokým a obecným.

(17. Zde začnou být tyto poznámky poněkud empiričtější. Pro pochopení problému závislosti totiž nepostačuje filosofická analýza paradoxů slabé vůle, bažení, atd.,¹⁸ nýbrž je zapotřebí komplexnějšího výkladu způsobu existence závislého v různých kontextech jeho každodennosti. Následující poznámky využívají z významné části možností směřování, které filosofické antropologii otevřel Heidegger. Na rozdíl od něho ale nemají nárok filosofické obecnosti (není každý člověk závislý), tudíž by každý svůj krok měly opírat o doklady popisovaných fenoménů. Jestliže tak činí jen nesoustavně a mají často charakter empirického líčení bez potřebných odkazů, je to také proto, že naznačují, avšak důsledně nezpracovávají možnosti soustavnější filosofické analýzy propříště. Ostatně, prvořadými prameny pro takovou možnou fenomenologii existence závislého jsou terapeutické práce a rukověti pro závislé samotné a jejich rodiny a blízké, tedy práce bez akademických ambicí,¹⁹ a anekdotická evidence z praxe.)

18. Pro závislost je příznačná slabost vůle; a jde právě spíše o slabost vůle v běžném smyslu slova, nežli o akrasii jakožto postupem času stále specifitější definovaný filosofický fenomén *sui generis*. Na rozdíl mezi akrasii a slabostí vůle je dobře patrná také otázka, zdali je závislost „postojem“ spíše teoretickým, nebo praktickým. Akrasie v úzkém, platónském smyslu má formu teoretického rozporu mezi vysloveným, zastávaným či přijímaným hodnotícím soudem a jednáním. Zdá se dokonce, že ponechává určitý prostor pro rozhodnutí: zda jednat, či nejednat v souladu s oním soudem, může být také věcí vědomé volby. Naproti tomu slabost vůle v běžném smyslu nevyžaduje žádný rozumový hodnotící soud. Závislý člověk, v jehož setrvávání při škodlivém návyku můžeme po právu spatřovat slabost vůle, se nijak nutně nemusí zaobírat úvahami o tom, zda mu jeho návyk škodí. Což samozřejmě neznamená, že musí být toho názoru, že mu prospívá. Spíše pro něho tato otázka často není nijak podstatná a vůbec si ji nepokládá; není tomu tedy nutně tak, že by se slabost jeho vůle

¹⁷ Viz Holton (1999, s. 253nn), srv. také Holton (2011).

¹⁸ Pro instruktivní přehled výsledků prací studujících problematiku závislosti z této perspektivy viz např. Gjelsvik (1999) nebo Skog (2000).

¹⁹ Např. Nešpor (2000) nebo Hajný (2001), na něž neodkazuji pokaždé, kdy z nich čerpám.

projevovala nutně tak, že se svou závislostí neúspěšně bojuje. Vůbec s ní bojovat nebo chtít bojovat nemusí. Neschopnost nebo neochota položit si otázku po škodlivosti návyku (ba možná prostý fakt nepoložení si jí – to, že si ji závislý člověk nepokládá, sám o sobě ještě neznamená, že tak nečiní proto, že by si ji nebyl ochoten nebo schopen položit) je ale sama faktorem podporujícím setrvávání v závislosti. Jakmile si závislý tuto otázku položí, už jen sama nutnost ji nějak zodpovědět něco znamená; už proto, že je obtížné si na ni donekonečna (*upřímně*) odpovídat tak, že jeho návyk mu nijak neškodí.²⁰

19. Jakmile si ji ovšem položí, je nucen paradox svého jednání nějak řešit; např. již zmíněnou metodou „šikmé plochy“ – že ještě jednou mu to nemůže uškodit. To samo o sobě může být motivací pro to, se svou závislostí bojovat; ale to nemusí stačit. Jestliže akrasie formulovaná jako popření soudu připouští možnost, že toto popření je věcí vědomého rozhodnutí, volby, u slabosti vůle tomu tak zjevně není. Slabost vůle je slabostí vůle proto, že aktérový síly aktuálně nestačí na to, aby správné jednání uskutečnil; tj. není toho schopen. Praktická neschopnost přestat se svým návykem, nesouvisí bezprostředně s tím, zda závislý sám formuluje soud nebo je konfrontován se soudem, že správné je s návykem bojovat a snažit se jej překonat. Slabost vůle jako charakteristika závislosti je tedy mnohem spíše věcí praktické nemožnosti či neschopnosti, než teoretické manipulace se soudem. Ostatně i manipulace se soudem – racionalizace – mohou mít různé podoby, které lze různě popisovat. Tento popis ale půjde nad rámec pouhého nenaplnění soudu.

20. Kdybychom se při popisu závislosti pokoušeli udat cosi jako obecnou formu jevu, dostali bychom se do podobných problémů, s jakými se potýkala tradiční filosofie (platónské zaujetí otázkou „co něco je“ a zvláště její doslovné chápání). Podle Wittgensteina vychází ovšem snaha nacházet takovou obecnou podstatu jevů z chybného předpokladu, resp. z chybného porozumění gramatice otázky, co něco je. To, co je společné všem fenoménům, o nichž v běžném jazyce mluvíme za použití jednoho označení – např. „závislost“ –, je spíše síť dílčích podobností, navzájem se překrývajících. Každý jednotlivý případ se něčím podobá některému jinému nebo jiným, ale nenajde se pravděpodobně žádný rys, který by byl společný jim všem a jehož prostřednictvím bychom je mohli přímočaře definovat.²¹ Jednotlivé případy závislosti se navzájem podobají jako členové nějaké rodiny; těmto dvěma je společné spíše to, jiným dvěma zas ono;²² takže nakolik jsou následující poznámky formulovány obecně,

²⁰ Bateson (1972, s. 313) hovoří v této souvislosti o motivační síle zkušenosti „porážky“ (*defeat*) svou závislostí. Batesonovskou zkušenost porážky nelze zaměňovat s rezignací: srv. protichůdnou analýzu přiznání si vlastní závislosti jako sebeklamu (*self-deception*) potenciálně nebezpečného kvůli interpretaci závislosti jako nepřemožitelné vyšší moci, viz Levy (2003).

²¹ Wittgenstein (1958, § 65–67).

²² Nešpor (2000, s. 14, 26) uvádí dvě navzájem ne zcela se překrývající definice závislosti výčtem příznaků, přičemž za závislého se považuje člověk, který dlouhodobě vykazuje alespoň tři (kterékoli tři) z uvedených šesti, respektive sedmi příznaků.

vykreslují poněkud neskutečnou postavu „typického závislého“. Bezpochyby vyžaduje každý konkrétní případ specifický přístup jak v popisu, tak v terapii.²³

21. Tedy ani problém slabosti vůle, přestože je pro závislost poměrně typický a v očích mnoha lidí jde v podstatě o jedno a totéž, nepopisuje zřejmě fenomén závislosti vyčerpávajícím způsobem. Nedostačující je zvláště pro analýzu vzniku závislosti, do něhož se promítá řada rozmanitých motivací. Závislost si lze totiž i úmyslně vypěstovat v rámci nějakého pokusu v sebepozorování. Kdybychom tedy chtěli tvrdit, že závislost je definována neschopností mít svůj návyk pod kontrolou, museli bychom se vyjadřovat opatrněji: říci např., že jde o neschopnost mít svůj návyk *zcela* pod kontrolou v *každé* jeho fázi.²⁴ Tím se slabost vůle jako efektivní popisný nástroj problematizuje. Nepanuje ostatně shoda v tom, zda lze samu závislost či návyk a její vznik analyzovat jako racionální postoj. Podle Garyho Beckera a jeho spolupracovníků mohou za určitých okolností zcela nezaujatě převažovat zisky nad ztrátami, takže lze závislost hodnotit jako ekonomicky racionální počínání.²⁵ George Ainslie naopak za závislostním jednáním a slabostí vůle vidí jistý paradoxní typ ekonomického uvažování, tzv. „hyperbolické diskontování“ (běžně užívaný neinvenční překlad anglického *hyperbolic discounting*), v němž oproti diskontování exponenciálnímu klesá hodnota zisků a ztrát s časem – tedy krátkodobé dobro plynoucí z konzumace drogy převažuje nad dlouhodobými negativními důsledky.²⁶

22. Problémem slabosti vůle jako popisného nástroje je také to, že jde v první řadě o charakteristiku jednotlivých aktů (kroků v jednání); slabost vůle není způsob, jakým člověk jest (stěží lze pomocí tohoto pojmu popsat celkový způsob, jímž vede svůj život), nýbrž dispozice, projevující se v konkrétních případech a situacích, kdy na jejím základě jedná, či vlastně spíše nejedná. Závislost je ale třeba filosoficky reflektovat nejen z perspektiv teorie jednání, nýbrž i z perspektiv antropologických, jako určitý způsob bytí.²⁷

23. Hovořili jsme o tom, že podle Heideggera má lidské rozumění podobu „vrženého rozvrhu“, aktivní volby z konkrétní palety možností, které se před aktérem otevírají. V případě závislosti se tato struktura může zvláštním způsobem proměňovat; a tato proměna je také jedním z typických průvodních jevů závislosti. „Svět“ (struktura praktických souvislostí, síť významových poukazů) závislého člověka se soustřeďuje na předmět jeho závislosti – jeho získání, opatření, konzumaci. To ho však nevyvazuje z nutnosti alespoň „formálně“ fungovat v rámci normálních institucionalizovaných praktických kontextů. Souvislost praktických rozhodnutí a aktů, v níž se většina lidí

²³ Hajný (2001, kap. 11).

²⁴ Terapeutická perspektiva se esencialistickému pohledu na závislost spíše vyhýbá, u vědomí její cyklické a epizodické povahy, častých období latence, relapsů apod. Viz Nešpor (2000, s. 61).

²⁵ Viz např. Becker a Murphy (1988). Becker však pracuje s velmi širokým pojmem závislosti; rozeznává závislosti dobré a zlé, přičemž ty prvé, mezi něž patří např. i objevitelské pužení vědce (jeho závislost na své práci, bádání), ovšem produktivně využít lze. Kritiku viz in Rogenberg (2004).

²⁶ Viz např. Ainslie a Haslam (1992). Ainslie zde používá termínu „devalvace budoucího“.

²⁷ Seeburger (1995, s. 41).

pohybuje, je do značné míry předznačena „institucemi“ jejich světa: přinejmenším v jakémisi většinovém segmentu současné euroamerické společnosti platí za „normální“, že lidé chodí do školy, do zaměstnání, vedou rodinný život, mají zájmy a koníčky, mají různá jednání s úřady, spravují své finance atd., i když konkrétní volby, před něž jsou v těchto kontextech stavěni, a způsoby, jakými s nimi nakládají, se přirozeně mohou dost lišit. Také závislý člověk je postaven („vržen“) na nějaké takové místo a určité volby a škála možností, jak se rozhodovat, jsou mu předznačeny čistě na základě prostoročasových souřadnic jeho života. „Přirozené“ vypořádávání se s těmito možnostmi – „rozvrhování“ se do nich – však u závislého často funguje jen v jakémisi redukovaném, „udržovacím“ režimu. Dá se říci, že závislý člověk sám možnosti, které před ním jsou, nerozkrývá, nevyhledává, ani si z nich nevybírání; pouze „jde s sebou“, tj. využívá toho, že některé tyto volby se činí „samy“, jsou mu připsány, aniž by to od něho vyžadovalo nějaké angažmá. Tento postoj nelze ovšem zaměňovat se strukturou popsanou Heideggerem jako „ono se“; neboť je „normální“, že „se“ určité úsilí bez odmluv vynakládá, že „se“ řádně chodí do zaměstnání, že „se“ nekrade apod.²⁸

24. Naproti tomu „volby“ závislého bývají motivovány v první řadě ekonomikou vynakládání minimálního úsilí. Možnosti jsou přijímány či přejímány, dokud toto jejich převzetí nevyžaduje větší angažmá a úsilí, než na ně prostě kývnout, a toto jejich formální přijetí přitom umožňuje další udržení *statu quo*. Často se však nejedná o skutečné rozvržení se do těchto možností, neboť to by vyžadovalo určitou míru vydržení u této možnosti a vynaložení úsilí na toto vydržení (které, ovšem, jistě ani u lidí nemajících problém se závislostí nemusí jít donekonečna). Tak závislý chodí do školy nebo do práce v tom smyslu, že přistoupí na to, že je do této situace postaven; lze říci, že pokud ho do školy či práce někdo fyzicky dopraví, nenamítá často ani nic proti tomu, že tam skutečně půjde (totiž fyzicky půjde). Pokud by však udržení tohoto statutu vyžadovalo nějaké další netriviální úsilí a dlouhodobou práci, selhává. V heideggerovských pojmech ale lze říci, že této své možnosti ve skutečnosti nerozumí, nerozvrhuje se do ní, protože nechápe, že výběr možnosti znamená alespoň po nějakou dobu u ní vydržet, investovat do ní určité úsilí. Uniká mu *časová struktura* jeho rozvrhu – volby, které činíme, jsou volbami naší budoucnosti; platnost našich voleb nezahrnuje pouze izolovaný abstrahovaný okamžik přítomnosti, nýbrž předkresluje (i když jistě často spíše v hrubých obrysech), čím *budeme* nadále. Volba představuje sice ne explicitní či dokonce institucionalizovaný, ale přece jen jistý závazek – závazek k tomu, že naše budoucí jednání půjde v duchu a souvislosti logiky rozhodnutí, které jsme v přítomnosti učinili. Nemusí jít o závazek ve smyslu (přijetí) povinnosti, ale spíše logiky či souvislosti jednání mající časový rozměr a schopnosti tuto souvislost chápat. Pro závislého je ovšem „přijetí“ možnosti, před kterou je postaven, aktem redukovaným na přítomnost, z něhož budoucí souvislosti a závazky fakticky nevyplývají, zvláště ne takové, že by se s nimi nějak explicitně ztotožňoval. Dá se říci, že jednání závislého, resp. volby, k nimž se přihlašuje, postrádá širší souvislost; jeho časovost je oslabená,

²⁸ Srv. Heidegger (2002, zvl. § 27).

redukována.²⁹ I zde jde zřejmě o určitý typ „hyperbolického diskontování“, nekonsistence v čase, i když neorientované přímo na drogu.

25. Je třeba ovšem zdůraznit, že toto se týká struktur institucionalizovaných rozhodnutí, která je „normální“ činit; ve specifickém zúženém kontextu orientovaném na opatření a udržení si předmětu závislosti je závislý dozajista schopen sledovat nutné předpoklady a důsledky kroků, které potřebuje činit, a vynakládat na ně úsilí. Že se přitom v této síti souvislostí dostává často do rozporu s tím, co je „normální“ nebo „správné“ činit, a s předpoklady a důsledky normálních struktur rozhodnutí, není překvapivé.

26. Vědomí konfliktu s pravidly pohybu v „normálních“ kontextech s sebou nese nutnost rozlišovat mezi „správným“ a „nesprávným“. Závislý se často do jisté míry snaží svou závislost tajit; a třebaže jeho přímočará motivace je spíše pragmatická, orientačním bodem mu není nic jiného než veřejně ustavené a platné hodnotové rozhraní správného a nesprávného,³⁰ které v tomto smyslu dobře chápe. To zajisté neznamená, že se závislý s nějakým takovým rozlišováním ztotožňuje; je si ale zpravidla vědom toho, že jeho jednání s sebou nese riziko sankcí stanovených většinovými normativními pravidly. Vědomí rizika ovšem není dlouhodobě dosvědčováno ani tak tím, že by byl schopen podle něho konsekventně jednat, neboť to by vyžadovalo schopnost vynaložit úsilí na udržení určitého rozvrhu v čase, nýbrž spíše jen schopností správně odpovědět na položenou otázku. Tj., závislý při svém způsobu života už nemusí být schopen fakticky docházet do práce nebo do školy, nebo si opatřovat svou drogu bez krádeží, a přesto by na otázku, zda je normální/správné chodit do práce nebo do školy, resp. nekrást, pravděpodobně neodpověděl „ne“. Závislý je si vědom toho, že je pro něho prospěšné svou závislost skrývat, což svým jednáním dosvědčuje a často při tom prokazuje značnou obratnost. Jakmile ale překročí bod, kdy ještě své předstírání dokáže udržet, stane se jeho situace z hlediska ekonomie investované energie mnohem nepříjemnější (jakmile pozbude schopnosti udržovat vnější znaky určitého statutu, nemůže už ani požívat výhod tohoto statutu).³¹ Dokud je však toto skrývání možné – a pro mnoho závislých je věcí denní rutiny – závislý je v situaci, kdy se snaží držet prakticky v patrnosti dvě sady norem, jimiž se jeho jednání řídí. Tyto dvě sady – pravidla platná v prostoru „normální“ každodenní existence a normy platné v prostoru jeho závislosti – jsou přitom fakticky neslučitelné.

27. Takový dvojí režim oddělených pravidel je nejvyhraněnější v případech, kdy má závislost podobu nějaké „soukromé neřesti“. Pak lze říci, že „pravidla“ závislostní roviny akterovy existence jsou pravidla v nejednom ohledu problematická. Klíčovým

²⁹ Keane (2002, s. 105nn) hovoří o tom, že závislost vytváří jakýsi prostor, v němž dochází ke „zničení času“, vytržení z normální časovosti, která integruje komplexní souvislosti minulého a budoucího. Hanemaayer (2009, kap. 5) poukázala na to, že u vyléčených závislých lze pozorovat tendenci ke „ztrátě“ či popření minulého, neschopnost přihlásit se svou zkušeností a svým sebeporozuměním ke své minulosti jako k vlastní.

³⁰ Oficiální drogová politika, veřejný postoj k nim a také hodnotící reflexe drogových fenoménů ovšem není právě filosoficky neproblematická. Viz k tomu Uhl (2008).

³¹ Seeburger (1995, s. 13n); Hajný (2001, kap. 2).

problémem je nutnost tento prostor důvodů a svůj pohyb v něm přede všemi skrývat. Jenže pravidla, k nimž se sice člověk „soukromě hlásí“, ale zároveň nemá příležitost se jimi prakticky řídit jakožto pravidly (tedy něčím, co má *intersubjektivní* autoritu), jsou podobná „pravidlům“ soukromého jazyka: instituce omylu v takovém kontextu nemá místo.³²

28. Dají se však „motivy“ závislého vůbec považovat za pravidlo? Bezpochyby je sám nemusí explicitně reflektovat jako něco „správného“, ale ani jako něco nesprávného. Na druhou stranu může přinejmenším tušit, že tyto motivy, ať už je jejich konkrétní význam jakýkoli, jsou jakýmsi způsobem v rozporu s těmi pravidly, která dodržuje konvenčním, neproblematickým způsobem. To, že takový postoj není racionálně koherentní, ale nepředstavuje pro závislého vůbec žádný problém.³³ Je mu to právě tak jedno, jako je mu často lhostejné rozlišování mezi správným a nesprávným, které se nijak podstatně netýká toho, co a proč dělá. (Což neznamená, že by jeho úmyslem bylo nějak tím, co a proč dělá, toto rozlišení popírat.)

29. Pohání-li závislého slepá logika nutnosti opatřit si svou drogu, nelze to už považovat za motivaci pravidlem, ale spíše za určitý druh kauzálního působení. V síti praktických souvislostí („světě“), v níž se závislý pohybuje, tak kolabují pojmy správného a nesprávného a rozlišení mezi nimi. Motivы ovlivňující jeho počínání totiž často nelze analyzovat a formulovat jako konsekventní, udržitelné a smysluplné pravidlo, jímž by se mohli řídit i ostatní a které by mohlo zakládat nějaké vodítko „správnosti“; a tím, co je normativně „správné“ pro většinu obyvatel prostoru důvodů, se zas není konsekventně schopen řídit on. Přesto je jeho nerovnovážná situace udržitelná po poměrně dlouhou dobu, po kterou funguje mezi ostatními díky jakési šedé zóně výkladové libovůle, která platná pravidla obestírá; existence závislého je dokladem toho, že stanovit, zda a do jaké míry se někdo již rozchází s platnými pravidly (není schopen jim „fakticky“, nejen „formálně“ dostát), nemusí být vůbec snadno a rychle proveditelný úkol. Vznášení se závislého mezi dvěma sadami pravidel, spolu s možností dodržovat pravidla „naoko“, se zdá dokládat, že k poměrně dlouhodobému sociálnímu fungování v institucionálně průchodné podobě není třeba být schopen prakticky dodržovat rozlišení mezi správným a nesprávným jakožto pravidlo.

30. Schopnost řídit se pravidly a chápat struktury závazků a oprávnění, které pravidla obestírají, se přitom zdá v nějakém smyslu pro člověka podstatná. Nejde tedy jen o síť souvislostí toho, co člověk může (Heidegger), ale přesněji také o to, na základě čeho může to nebo ono, a jak to, co může, souvisí s tím, co dělat *má*.³⁴ V prostoru konstituovaném pravidly a závazky z nich vyplývajícími je jednajícím vždy kladen určitý odpor. Pravidlo je pravidlem proto, že o tom, zda a v jakém smyslu má být dodržováno, nerozhoduje to, zda se to právě aktérovi hodí a není-li to pro něho příliš obtížné a nepříjemné. Pokud svou zodpovědnost vůči tomu, co mám dodržovat,

³² Wittgenstein (1958, § 201n).

³³ Hanson a Ainslie (2009, s. 24). Závislost nelze dost dobře analyzovat jako *racionální* postoj, viz Benn (2010).

³⁴ Inferencialistické analýzy struktur závazků a oprávnění. Viz např. Brandom (1998).

přijímám, znamená to, že to budu dodržovat i tehdy, kdy to bude relativně méně snadné, tj. kdy mé konformitě vůči danému pravidlu kladou okolnosti odpor. A nemusí to konečně být jen vnější okolnosti; také se mi právě nemusí chtít – k vědomí zodpovědnosti u zodpovědného aktéra ale patří, že si je toho jako jistého rozporu vědom a většinou svou nevěu přemáhá nebo se o to pokouší, anebo alespoň tuší, že by měl.

31. Závislost tyto zdánlivé banality problematizuje. Jak už jsem naznačil v příkladu se školní docházkou, závislý pravidla dodržuje, pokud ho to nestojí námahu, nejlépe pokud nutnou námahu do věci investuje někdo jiný. Odpor, který je třeba překonávat a který v nějaké míře patří ke každodenním povinnostem a závazkům většiny lidí jako samozřejmost, o níž se není třeba zmiňovat, je pro závislého zásadní překážkou.³⁵ Jistěže, odpor kladený nám do cesty jako překážka při plnění našich povinností a závazků může mít různou míru, a někdy je jeho míra taková, že už jej zmocí nedokážeme; vždy však má smysl rozlišovat mezi odporem triviálním a netriviálním, i když tato hranice nemusí být ostrá a u každého aktéra může být poněkud jinde. U závislého tato hranice v podstatě neexistuje, nebo je posunuta hluboko pod úroveň běžnou u většiny ostatních lidí, závislý se přestává snažit při již zcela nepatrném odporu.³⁶ Tam, kde by každá lidská bytost jakožto „vržený rozvrh“ měla vidět síť otevírajících se možností, vidí závislý spíše síť nejrůznějších *nemožností* – co vše nejde a co není možné. Struktura nemožnostních souvislostí má přitom u závislého podstatně explicitní podobu. Jestliže normálně jednající člověk má své rozumění svým možnostem dosvědčovat praktickým rozvrháváním se do nich, aniž je musí být s to reflexivně uchopit a/nebo vypovědět, rozumění závislého jeho nemožnostem má podobu racionalizace jeho ne-jednání. Závislý obvykle ví nebo je s to uvést „důvody“, proč něco nejde. Tyto racionalizace jsou zároveň samy o sobě – poměrně účinnou – technikou, jak fungovat v normálním institucionalizovaném prostředí.³⁷

32. Nejde tak vlastně o to, že by závislý nějaké své usilování při první známce odporu vzdával. Jeho aktivita ani předtím neměla charakter usilování. Heidegger říká, že lidské bytí je charakterizováno tím, že člověku o jeho bytí jde, záleží mu na něm a na jeho možnostech, nejsou mu lhostejné.³⁸ U závislého to v mnoha případech fakticky neplatí. Dokonce i tehdy, když určité činnosti dodržuje (totiž dokud to nevyžaduje netriviální úsilí), není to proto, že by na nich byl zainteresován. Dodržuje je, dokud se, mohli bychom říci, dodržují samy. A tak i když tyto „závazky“ „dodržovat“ přestane, nelze říci, že ztrácí něco, o co mu ve skutečnosti šlo. Díváme-li se tedy na situaci závislého tak, že porušuje pravidla běžně ostatními dodržovaná, je to perspektiva zkreslená. O porušování pravidel nejde, nestojí za ním totiž žádný vědomý nesouhlas s nimi či odpor vůči nim, nejde ani o lenost či nedbalost v běžném smyslu slova. Závislý spíše v daném okamžiku není s to takové závazky chápat a řídit se jimi; jsou mu do té míry lhostejné, že jako by je ani neviděl. Kdo pravidla porušuje vědomě a

³⁵ Pavlas (2001, s. 26), viz definici „nezodpovědného a nestálého osobnostního typu“ závislosti.

³⁶ Hajný (2001, kap. 4): závislý se „snadno vzdává při sebemenších překážkách“.

³⁷ K racionalizacím a příbuzným strategiím závislých viz Kudrle (2003, s. 108).

³⁸ Heidegger (2002, § 4).

z určitého důvodu, by je – kdyby se jeho důvody změnily – dodržet mohl; pokud je někdo porušuje z lenosti či nedbalosti, stačí, aby se více snažil či chtěl. Závislému v jeho aktuální situaci argumenty jako motiv nestačí (dokonce i kdyby jim „rozuměl“), a dostatečně chtít zřejmě není tak docela schopný, jeho vůle nemá v tu chvíli dostatečný potenciál.³⁹

33. Schopnost chápat nutné předpoklady a důsledky platných pravidel a schopnost překonávat netriviální odpor – tedy jinými slovy to, že mu o věc „jde“ – naopak závislému nechybí v situaci opatřování si předmětu své závislosti. V tomto ohledu tento kontext vytláčuje, zastíňuje všechny ostatní, z hlediska většina lidí primární či „normální“. Deficientní způsob, jakým se závislý staví k „základním“ možnostem a povinnostem v „normálním“ světě, se logicky velmi podobá způsobu, jakým se „normální“ člověk staví k nějakému předmětu, který je mu zcela lhostejný, např. ke sbírání známek, pokud ho právě známky vůbec nezajímají. Také on nebude nic namítat proti tomu, nějaké známky mít, pokud ho to nebude stát žádnou zvláštní námahu či investici, nebude se však naprosto starat o to, jakými pravidly se řídí jejich shromažďování a uchovávání a nebude vykazovat sebemenší známky toho, že by tato pravidla chápal nebo byl ochoten dodržovat, pokud by to mělo nějak interferovat s tím, co je pro něj opravdu podstatné – fungování v síti závazků, o něž mu „jde“.

34. Jako jediná osoba je lidská bytost zároveň morálním subjektem v tom smyslu, že za své jednání nese zodpovědnost. Tato zodpovědnost je nepřenosná a nezastupitelná – pokud je člověk nezastupitelný jako individuum, nemůže přenést zodpovědnost za to, co udělal (svobodně, on sám), na někoho jiného. Jako takového zodpovědného individuálního aktéra lze zároveň člověka za jeho činy vinit a případně trestat; na rozdíl od zvířete, například – ani tam nelze „trestat“ jedno zvíře za to, co udělalo jiné, ale ani např. utracení vzteklého psa není trestem, nýbrž spíše (z lidské perspektivy) „bezpečnostním opatřením“. Ke strategiím racionalizace nemožností u závislého člověka patří také zrušení vztahů zodpovědnosti. To, že něco „nejde“, je neosobní fakt – především je třeba zdůraznit, že za tento nezdar nenese zodpovědnost závislý sám. „Výmluvy“, s nimiž pracuje, nejsou věcné, relevantní případ od případu – k tomu by totiž patřilo, že někdy se takové důvody uvádět nebudou nebo nemohou. Klíčem k výmluvám u závislého je, že je třeba zbavit se zodpovědnosti, tj. racionalizovat situaci a svůj postoj a jednání *jakkoli* tak, aby to umožnilo se zodpovědnosti zbavit. Je zde zcela vedlejší, zdali se zodpovědnost přesune na jiného člověka, nebo neosobní vyšší moc; ostatně je příznačné, že konkrétní strategie těchto vysvětlení se případ od případu liší.

35. Toto zvláštní nakládání se strukturami osobní zodpovědnosti může mít ale i podobu právě opačnou. Někdy závislý naopak připisuje sám sobě plnou zodpovědnost nejen za vše, co udělal, ale i – dá se říci – za to, čím a kým je.⁴⁰ V tomto rozpoložení sebeobviňování a sebepohrdání ztrácí schopnost rozlišovat hranice osobní

³⁹ Srv. Benn (2007), a analýzu závislosti prostřednictvím pojmu „bezmoci“ (*powerlessness*) spíše než jako „nemoci“ (*disease*).

⁴⁰ Ellgring a Vollmer (1992).

zodpovědnosti; připustit, že ne za všechno musí být zodpovědný osobně on. Kořeny závislosti se někdy spatřují v neschopnosti pracovat s vlastními emocemi;⁴¹ přičemž vedle emoční oploštělosti a naprosté lhostejné nezodpovědnosti vůči svému okolí může jít naopak o nezvládání negativních pocitů agrese a odporu a o jejich výsledné sebedestruktivní obrácení proti vlastní osobě (konzumace alkoholu a drog jako akt agrese proti sobě samému). Osobování si neomezené osobní zodpovědnosti můžeme chápat jako akt „morální agrese“ vůči sobě samému, zřetelně sebedestruktivní. V obou případech, jak u zbavování se zodpovědnosti, tak u jejího bezvýhradného převlastňování lze spatřovat dva projevy téhož obecnějšího fenoménu, totiž ztráty orientace v reálných strukturách závazků a zodpovědností, jak fungují mezi kompetentními aktéry. Schopnost konsekventním a prakticky přijatelným způsobem rozlišovat, kdy je kdo za co zodpovědný, a kdy není, a vyvozovat z toho praktické důsledky, je pro fungování ve „světě“ jakožto síti praktických souvislostí klíčová.

36. Ani neschopnost sledovat skutečné závazkové souvislosti a vztahy však závislého zodpovědnosti (intersubjektivně ustavené, ne subjektivně vykládané) zjevně zcela nezbavuje. I když prakticky nenahlíží, co z jeho aktuálních činů skutečně vyplývá – což souvisí opět s oslabenou schopností sledovat tyto souvislosti dále v čase – může za ně být činěn zodpovědným. To by naznačovalo, že pro převzetí zodpovědnosti (pro to, aby mohl být člověk činěn zodpovědným) není teoretické/reflexivní ani praktické porozumění souvislostem svých závazků a oprávnění nezbytné. Neporozumění tu může být pouze polehčující okolností; ani závislý tedy nemůže své sociální role zcela suspendovat, ať už je jakkoli oslabil.⁴² (Je ovšem věcí interpretace – vždy případ od případu – zda jde o neschopnost, nebo neochotu rozumět.)

37. Už bylo řečeno, že deficientní fungování závislého v praxi se týká povětšinou „normálních“ institucionálních kontextů; pokud jde o kontext opatření si předmětu své závislosti, dokáže i závislý projevit značnou míru orientace v praktických souvislostech tohoto kontextu, včetně nutných předpokladů a důsledků tahů, které tu potřebuje činit. To ale nelze chápat tak, že jedna defektní mikro-souvislost vytlačuje „normální“ makro-souvislost. Holistická povaha významnosti světa, jak o ní mluví Heidegger, ale i powittgensteinovská generace analytické filosofie, neznamená, že aktér svým rozuměním a zájmem (to zvláště!) nahlíží celek světa jakožto horizont všech možných praktických souvislostí. Rozumění každého člověka vymezuje specifický okruh světa srozumitelného a prakticky zajímavého právě pro něho.⁴³ Zároveň se každý člověk může orientovat a pohybovat v několika různých praktických souvislostech, které jsou navzájem téměř nespojitě, nebo propojené jen individuální situovaností svého

⁴¹ Vztah mezi závislostí a alexithymií byl předmětem mnoha studií. Viz např. Mann et al. (1995).

⁴² Strawson (1962) poukazuje na to, že je řada faktorů, které mohou tížit aktérovu zodpovědnost umenšovat, ať už jde o faktory vnější (určité okolnosti), nebo právě jeho psychické limity, jako to, že je dítě, mentální postižení, duševní nemoc atd. (sem by nepochybně spadala také závislost. Tyto faktory ovšem ani tak dotyčného nezbavují statutu aktéra disponujícího svobodnou vůlí, nýbrž spíše znemožňují jednoznačné negativní hodnocení těch jeho aktů, do nichž se jeho stav promítá.

⁴³ Wittgenstein (1993, 6.43): svět se mění (zvětšuje a zmenšuje) jako celek; svět člověka šťastného se jako celek liší od světa člověka nešťastného.

jedinečného aktéra (osobní život, práce, atd.). Jestliže u závislého jeden z těchto kontextů do velké míry či téměř úplně zakrývá/vytlačuje ty ostatní, jde o jev, jehož pouze specifická, totiž klinicky patologická povaha ho činí význačným oproti obdobným případům téhož druhu, kdy aktérovo přednostní soustředění se na pouze jeden z kontextů také výrazně omezuje nebo přímo poškozuje jeho schopnost dostatečným způsobem se orientovat a fungovat v ostatních kontextech, kde fungovat má. Také přílišné soustředění se na práci může narušovat osobní a rodinný život; přílišné soustředění se na některou zálibu může vyžadovat příliš mnoho času a energie i na úkor práce; apod. V překrytí ostatních praktických kontextů závislosti můžeme tedy vidět zvláštní případ specifické zájmové nerovnováhy, která je v nějaké míře vlastní každému aktérovi, který musí jako sociální bytost vybalancovávat několik kontextů praktického fungování. Mezi zvládnutím a nezvládnutím tohoto úkolu je přitom spíše neostrý přechod. To ale neznamená, že nelze institucionálně stanovit nějaké ostré kritérium pro toto rozlišení: jako je jasně rozhodnutelný podnět k propuštění z práce, rozvodu, či žalobě z kriminálního činu, na základě explicitně stanovených pravidel platných v dané societě (zákonů).

38. Je také třeba si uvědomit, že soustředění se na jeden určitý praktický okruh zájmu, limitující aktérovu schopnost věnovat srovnatelnou pozornost jiným okruhům, nemusí mít výlučně praktickou podobu uskutečnění tohoto zájmu a „konzumace“ jeho předmětu. Maurice Drury upozorňuje na tento fakt v souvislosti s problémem alkoholismu: alkoholika nečiní alkoholikem neustálé nadměrné požívání alkoholických nápojů, a/nebo s ním spojený třes rukou, červený nos či jiné specifické průvodní jevy abúzu. Alkoholismus je spíše jistý „nenormální“, patologický či nekontrolovatelný vztah k předmětu jeho zájmu a vzorec jeho konzumace.⁴⁴ Proto je na místě mluvit o alkoholikovi, který svou závislost překonal, spíše jako o alkoholikovi abstinujícím, než o ne-alkoholikovi. Velmi zhruba tak lze říci, že závislý je někdo, kdo na předmět své závislosti neustále bere zřetel či na něj musí myslet, a to nemusí bezprostředně souviset s měrou faktické konzumace jeho závislosti. V případě specificky drogové závislosti možná nemá dobrý smysl rozlišování mezi normálním a nenormálním vzorcem konzumace předmětu této závislosti (patří-li k „oficiálním“ institucím této společnosti, že jakákoli míra konzumace těchto specifických návykových látek je považována za patologickou a nesprávnou – v subkultuře pravidelných uživatelů marihuany ovšem rozlišení mezi tím, kdy má někdo svůj návyk normalizovaný a pod kontrolou a kdy ne, má dobrý praktický smysl, včetně platných *kritérií* tohoto rozlišení). Debata o tom, do jaké míry toto rozlišení smysl má v případě legálních drog (např. alkoholu), je ovšem stále otevřená.

39. Závislost je tak v naznačeném smyslu spíše záležitostí *možností* a reflexivního vztahu k nim: u závislého člověka je nestandardně velká část škály možností, které se před ním v praxi „jeho“ světa, jak mu rozumí, otevírají, obsazena předmětem této závislosti, a to ať už jde o možnosti seberealizace nebo možnosti řešení problémů.⁴⁵ Pro

⁴⁴ Drury (1973, s. 19n).

⁴⁵ Seeburger (1995, s. 41nn).

účely filosofické analýzy bohužel nelze možnost obsaženou na prvním místě v reflexi brát úplně doslova a jednoduše ji využít. Hmatatelnější je pro nás jen jako vysvětlující nástroj: možnosti jsou hypotetickým „okolím“ (*buffer*) obklopujícím okruh možností (voleb) uskutečněných. Uvažovat o možnostech je způsob, jímž si vysvětlujeme aktuální situace, stavy a děje. Tak i když k významu našeho pojmu možnosti, jak mu běžně rozumíme, patří, že aktuální je důsledkem (výběrem) možností, „filosoficky“ možnosti *ex post* vyplývají z aktuálního. Jedině s touto výhradou můžeme možnosti vůbec chápat jako širší okolí možností uskutečněných. Čím užší přitom toto širší okolí je, tím užší bude spektrum a specifické zaměření voleb uskutečněných, které sledovat lze. Lze tedy popsat závislost jako soustavné zaměření na předmět závislosti jako možnost; a toto má smysl výlučně jako specifické vysvětlení (interpretace) omezeného dosahu a rozsahu a příznačné skladby možností uskutečněných.⁴⁶ V našem případě je takovým vysvětlujícím kritériem např. pohyb v některém z okruhů „normální“ praxe, tyto „možnosti“ budou realizovány pomalu, nedbale a jakoby se zátěží. Tak v zaměstnání toho bude závislý člověk (předmětem jehož návyku *není* jeho práce), „zvládat“ podstatně méně, než člověk, který s sebou tuto zátěž nese, a to i když bude plně využívat tu kapacitu své pozornosti a zájmu, kterou práci věnuje.⁴⁷ Tato kapacita je ovšem podstatně menší než u většiny jeho protihráčů. Paradoxním důsledkem tohoto stavu může být, že i když proces jeho práce ponese známky plného nasazení, námahy a snahy, výsledky budou z praktického hlediska nicotné a spíše podprůměrné.

40. Pokud předmět závislosti figuruje jako možnost ve velkém množství souvislostí, má – dá se říci – závislý na výběr mnohem méně, než jiný člověk, který takový problém nemá. Proto nemá možná smysl říkat, že závislost, resp. setrvávání v ní je věcí jeho volby. Odhlédneme-li od případů dobrovolného a vědomého setrvávání u závislosti, může mít situace přetrvávající závislosti tu podobu, že možnost nekonzumovat závislý ve smyslu možnosti volby „nemá“, v tom smyslu, že ji před sebou jako (prakticky realizovatelnou) možnost nevidí. Dokud se do ní nedokáže „rozvrhnout“, nemá dobrý smysl o takové možnosti hovořit. I kdyby sám závislý tvrdil, že si je této možnosti vědom, dá se říci, že nemluví pravdu, ať už záměrně, nebo nevědomky; pokud si „nevybral“ pro něho lepší možnost, může to být proto, že to pro něho ve skutečnosti v tu chvíli možné nebylo. Tento specifický výklad jeho aktuálního stavu a počínání přitom neříká nic o tom, zda má nebo nemá možnost svou závislost vůbec (někdy jindy nebo za jiných okolností) překonat.

41. Limity heideggerovského pojmu možnosti se ukazují právě zde, v tom, že nijak neřeší složitou filosofickou otázku, nakolik je vůle někoho, kdo se potýká s takovým problémem jako závislost, svobodná. Respektive, kdybychom interpretační diskurs o možnostech, který v určitých případech popisuje jednání závislého tak, že jedinou možností, kterou právě měl, byla droga, chápali doslovně (metafyzicky), mohli

⁴⁶ Wittgenstein (1958, § 656): „Dívej se na jazykovou hru jako na to, co je tu prvotní! A na pocity atd. jako na způsob, jak o jazykové hře uvažovat, její výklad!“

⁴⁷ Pavlas (2001, s. 35). Přetížením a neschopností zvládat i malé úkoly a zátěže trpí typicky závislí, kteří se snaží svůj problém řešit vlastními silami, viz Hajný (2001, kap. 11).

bychom jeho svobodnou vůli jednoduše popřít.⁴⁸ To by ale bylo nanejvýš kontroverzní. Náš popis ve skutečnosti říká jen tolik, že jednal tak, jak jednal, proto, že jakékoli jiné možnosti (zopakujme, že „možnosti“ v tomto smyslu jsou konstituovány také aktérovými motivacemi a zájmy) měly v tu chvíli vedle možnosti drogy zanedbatelný význam; respektive že *nemá dobrý smysl tvrdit*, že v tu chvíli, kdy jednal, jak jednal, pro něho měly větší než zanedbatelný význam možnosti, které se v jeho jednání podstatně nepromítly. Nic více než vysvětlující (heuristický) nástroj v pojmu možnosti vidět nemusíme.

42. V této souvislosti je také zajímavé, že k závislosti se v naší společnosti přistupuje jako k určitému druhu psychické poruchy. Povšimněme si, že když se pozdní Heidegger zabývá problematikou duševní choroby, analyzuje ji právě jako omezení škály *možností*, které se před „nemocným“ aktérem otevírají.⁴⁹ V heideggerovské etymologické hříčce se dá říci, že nemocný je ne-mocen právě proto, že není mocen tolikého, jako člověk zdravý. Z určitého hlediska je to nepochybně pravda – duševně nemocného jeho nemoc omezuje, a právě tak závislého jeho závislost – ale krom toho, že etymologie není žádný argument, je tato analýza i zavádějící. Dalo by se z ní totiž vyvodit, že čím více různých možností kdo realizuje, tím je „zdravější“; ovšem tento koncept by pak překračoval hranice společenské „normality“, popř. legality zase na druhou stranu, a mohl by s nimi být v rozporu. Což je alespoň zčásti nepřijatelné. Pozdější fenomenologie duševní poruchy v každém případě původní Heideggerovu analýzu už překročila.⁵⁰

43. Pohyb v síti souvislostí a možností obklopujících lidského aktéra („pobyt“) má standardně podobu praktické orientace v nich, rozvrhování se do nich. Fenomenologická tradice zná v podstatě dva možné typy druhotného odstupu vůči této normě. Jednou z nich je odstup teoretický, abstrakce – prakticky nezainteresovaná artikulace významových vztahů, které kolem sebe aktér pouze pozoruje.⁵¹ Druhým možným způsobem pozastavení svého angažmá v praktických světských vztazích je sváteční, výjimečný modus existence, kdy aktérovi nejde v první řadě o zastávání svých praktických možností.⁵² Zdá se mi, že nestandardní slabost, neschopnost v těchto praktických souvislostech normálně fungovat a v jistém smyslu neschopnost je vůbec chápat, jak ji ztělesňuje právě závislost (sice nejen ona, ale ona ve zvláště zřetelné podobě), je dalším druhem takového odstupu, tentokrát v pravém smyslu slova deficientním. (Schopnost orientace a pohybu v kontextu obstarávání si předmětu své závislosti nelze asi považovat za plnohodnotný substitut „normální“ praxe; už proto, že stojí na škále přechodu k slepému, neorientovanému nutkání.) Specifičnost závislosti –

⁴⁸ Tolik naznačují teorie závislosti jako bezmoci či nemoci, akcentující nesvobodu vůle. V přímém protikladu k nim stojí kontroverznější teorie závislosti jako „životního postoje“ (*life process*), podle níž je abúzus zcela věcí vlastní volby. Viz např. Davies (1997).

⁴⁹ Heidegger (2006, s. 58nn.)

⁵⁰ K tomu blíže viz Kouba (2006).

⁵¹ Heidegger (2002, § 33). Obdobou téhož je ale v jistém smyslu také Husserlův koncept *epoché*.

⁵² Viz k tomu např. Patočka (1990, s. 108).

jakožto pouze jednoho z možných typů odstupu od angažmá v praktických možnostech – se ukáže zřetelněji s přihlédnutím k normativním strukturám pravidel a zodpovědnosti reglementujícím normální chod světské sociální praxe. Zatímco teorie představuje z určitého hlediska neangažovanou reflexi těchto závazků a svátek jakési neangažované povystoupení z nich a nad ně, je závislostní typ existence především normativní *neschopností* (neschopností účasti ve strukturách zodpovědnosti, neschopností hrát podle pravidel).

44. Toto dosvědčují ze svého úhlu také metody a směřování terapie. Fyzické vyčištění organismu od drogy je pouze špičkou ledovce, která závislého jeho problému nezbavuje. Jde o komplexní psychologickou práci, při níž se má závislý znovu naučit přebírat za sebe zodpovědnost, vydržet u ní, jednat sám za sebe.⁵³ Sám má být schopen hlídat si a plnit závazky spjaté s možnostmi, o něž mu jde. Nezbytným prvkem takové terapie je také budování motivace – závislý se právě tak znovu učí zainteresovaností na své existenci, heideggerovsky řečeno. To ale znamená být zainteresován na něčem jiném, než pouze na předmětu své někdejší závislosti. Výsledkem – ale často zároveň i předpokladem – soustředění zájmu na drogu bylo to, že závislému o jeho vlastní bytí nešlo, že mu bylo lhostejné; v tom smyslu, že mu ostatní možnosti byly lhostejnější než droga. Schopnost řídit se pravidly a naučení či znovunaučení se této schopnosti tu má zásadní význam. Závislost je svou praktickou strukturou z podstatné části problém normativní, a jako k takovému k ní také během terapie je a má být přistupováno.

45. Zdá se tedy, že otázky svobodné vůle a procesů rozhodování, přirozeně s problémem závislosti související, lze do určité míry suspendovat dotazováním se po deficientní struktuře praktických možností, jak ji exemplifikuje život závislého. Z tohoto úhlu pohledu pak jako předmět pro možnou další filosofickou studii závislosti vystupují normativní a časové struktury každodenní existence závislých. Atemporální a ne-zodpovědný modus existence a jednání je sice samostatným problémem, který lze studovat sám o sobě, nicméně v případech závislosti je unikátním způsobem katalyzován a stává se význačným a zřejmým.⁵⁴

Literatura

- Ainslie, G. a N. Haslam (1992): "Hyperbolic Discounting." In *Choice Over Time*, eds. G. Loewenstein a J. Elster, Russell Sage Foundation, New York, 1992, s. 57–92.
- Aristotelés (2009): *Etika Níkomachova*. Rezek, Praha.
- Bateson, G. (1972): *Steps to an Ecology of Mind*. University of Chicago Press, Chicago.

⁵³ Viz Seeburger (1995, s. 182). Seeburger přirovnává tento proces k výchově dítěte, které si teprve musí takové sociální návyky osvojit.

⁵⁴ Za užitečné rady a podněty děkuji Kamile Pacovské, Janu Freiiovi a pracovnícím plzeňského K-centra. Dík patří také dvojici anonymních recenzentů; zvláště tomu z nich, který četl a komentoval text opakovaně.

- Becker, G. S. a K. M. Murphy (1988): „A Theory of Rational Addiction.” *Journal of Political Economy* 96: 675–700.
- Benn, P. (2007): „Disease, Addiction and the Freedom to Resist.” *Philosophical Papers* 36: 456–481.
- (2010): „Can Addicts Help It?” *Philosophy Now* 80: 17–19.
- Brandom, R. (1998): „Action, Norms and Practical Reasoning.” *Noûs* 32, Supplement: *Philosophical Perspectives*, 12, Language Mind and Ontology: 127–139.
- Davidson, D. (2006): *The Essential Davidson*. Oxford University Press, Oxford.
- Davies, J. B. (1997): *The Myth of Addiction*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam.
- Drury, M. O’C. (1973): *The Danger of Words*. Routledge & Kegan Paul, London.
- Ellgring, J. H. a H. C. Vollmer (1992): „Changes of Personality and Depression During Treatment of Drug Addicts.” In *Drug addiction treatment research: German and American perspectives*, ed. G. Bühringer, Krieger, Malabar, FA, 1992, s. 197–209.
- Gjelsvik, O. (1999): „Addiction, Weakness of the Will, and Relapse.” In *Getting Hooked: Rationality and Addiction*, eds. J. Elster a O.-J. Skog, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 47–64.
- Hajný, M. (2001): *O rodičích, dětech a drogách : drogy a jejich účinky, rizika zvyšující užívání drog, léčba, problémové situace*. Grada Publishing, Praha.
- Hanemaayer, A. (2009): *Temporality and the Phenomena of Addiction and Recovery: Phenomenology, Symbolic Interaction and the Meaning/Interpretation Debate*. M.A. Thesis. Waterloo (Ontario, Canada), University of Waterloo.
- Hanson, C. a G. Ainslie (2009): *Thinking about addiction: hyperbolic discounting and responsible agency*. Rodopi, Amsterdam.
- Hare, R. M. (1963): *Freedom and Reason*. Oxford University Press, Oxford.
- Heidegger, M. (2006): *Zollikoner Seminäre*. Klostermann, Frankfurt a. M.
- Holton, R. (1999): „Intention and Weakness of Will.” *The Journal of Philosophy* 96: 241–262.
- (2011): „Inverse Akrasia and Weakness of Will.” URL: <http://web.mit.edu/holton/www/pubs/InverseAkrasia.pdf>
- Hume, D. (2000): *A Treatise of Human Nature*. Oxford University Press, Oxford.
- Kahn, C. H. (1996): *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Keane, H. (2002): „Smoking, Addiction and Time.” In Keane, H. *What’s Wrong with Addiction?*, Melbourne University Press, Melbourne.

- Kouba, P. (2006): *Fenomén duševní poruchy*. OIKOYMENH, Praha.
- Kudrle, S. (2003): „Psychopatologie závislosti a kodependence.” In *Drogy a drogové závislosti – mezioborový přístup I*, ed. K. Kalina a kol., Úřad vlády ČR, Praha, 2003, s. 107–113.
- Levy, N. (2003): „Self-Deception and Responsibility for Addiction.” *Journal of Applied Philosophy* 20: 133–142.
- Mann, L. S., Wise, T. N., Trinidad, A. a Kohanski, R. (1995): „Alexithymia, affect Recognition, and Five Factors of Personality in Substance Abusers.” *Perceptual and Motor Skills* 81: 31–40.
- Nešpor, K. (2000): *Návykové chování a závislost*. Portál, Praha.
- Patočka, J. (1990): *Kacířské eseje o filosofii dějin*. Academia, Praha.
- (1999): *Péče o duši II*. OIKOYMENH, Praha.
- Pavlas, I. (2001): *Člověk a drogové závislosti*. Centrum dalšího vzdělávání PdF OU, Ostrava.
- Platón (1993): *Ústava*. Svoboda, Praha.
- (1994): *Prótagorás*. ISE, Praha.
- Rogenberg, O. (2004): „Taking Absurd Theories Seriously: Economics and the Case of Rational Addiction Theories.” *Philosophy of Science* 71: 263–285.
- Rorty, A. O. (1980): „Where Does the Akratic Break Take Place?” *Australasian Journal of Philosophy* 58: 333–346.
- Rudski, J. M., Segal, C. a Kallen, E. (2009): „Harry Potter and the end of the road: Parallels with addiction.” *Addiction Research and Theory* 17: 260–277.
- Seeburger, F. F. (1995): *Addiction and Responsibility: An Inquiry into the Addictive Mind*. Crossroad, New York.
- Skog, O.-J. (2000): „Addicts’ choice.” *Addiction* 95: 1309–1314.
- Strawson, P. F. (1962): „Freedom and Resentment.” *Proceedings of the British Academy* 48: 1–25.
- Uhl, A. (2008): *Jak maskovat etické otázky ve výzkumu závislosti*. Úřad vlády ČR, Praha.
- Wittgenstein, L. (1958): *Philosophische Untersuchungen*. Blackwell, Oxford.
- (1993): *Tractatus logico-philosophicus*. ISE, Praha.